



Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Almanacken, Netjes, en somwijl wat wonder,
wat nieus' Volkslectuur in de Noordelijke
Nederlanden (1480-1800): een onbekende
grootheid**

Selm, B. van

Citation

Selm, B. van. (1989). Almanacken, Netjes, en somwijl wat wonder, wat nieus' Volkslectuur in de Noordelijke Nederlanden (1480-1800): een onbekende grootheid. *Leidschrift : Volk En Boek*, 5(Juni), 33-68. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72813>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72813>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

'Almanacken, lietjes, en somwijl wat wonder, wat nieuws'

Volkslectuur in de Noordelijke Nederlanden (1480-1800): een onbekende grootheid*

B. van Selm

Wie zou zich niet graag een ogenblik verplaatsen naar het midden van de zeventiende eeuw om daar op een winteravond te luisteren naar wat er in de boerenkeuken wordt gezegd? Is een boerderij op het Hollandse platteland niet een ideale plaats om kennis te vergaren over volk en lectuur? In de schouw brandt het vuur en behalve de boerin en de kinderen zijn ook de beide knechten en de meid aanwezig. De boer leest en zoals alle minder ervaren lezers doet hij dat hardop. Zo horen alle aanwezigen het verhaal van de vrome schipper Bontekoe, zijn schipbreuk en zijn avonturen in streken waar het nooit winter is.

Of is juist de jaarmarkt in een stad de aangewezen plaats om gegevens te verzamelen? Op het marktplein heeft een rondtrekkende boekverkoper zijn koopwaar uitgesteld. Niet alleen de inwoners zelf, maar bezoekers uit alle omliggende dorpen komen gedurende deze twee weken wel een keer langs zijn kraam. De titelpagina's beloven onmisbare informatie over de verzorging van paarden, 'verscheyden Geestelijcke Oeffeningen' om het hemels heil deelachtig te worden, en verhalen 'seer genuchelijck ende vermakelijck om te lesen, besonderlijck voor de Jonckheyt'. Op de markt horen we hoe voddig geklede kramers hun waar aanprijzen: liedjes worden gezongen en daarna voor twee duiten aan de man gebracht. Ook dit jaar zijn er weer spotgoedkope almanakken verkrijgbaar en wie heeft er geen belangstelling voor die verschrikkelijke Delftse moordzaak?¹

Bij dit soort verbeelding, vooral in de negentiende eeuw geliefde lectuur, zal de hedendaagse historicus onmiddellijk vragen formuleren. Werd er in de zestiende en de zeventiende eeuw niet vaak bezuinigd op licht en vuur?² Waren het niet juist de zomeravonden in de steden en dorpen die bij uitstek geschikt waren om te 'horen lezen'? Is het journaal van Bontekoe reeds in 1650 als 'volksboek' verspreid of gebeurde dat pas (veel) later? Over wel-

ke bronnen beschikken we om de handel en wandel van marskramers te reconstrueren? Moeten we daarbij ook nog verschil maken tussen ambulante boekverkopers enerzijds en bedelaars die slechts met liedjes, almanakjes en de goedkoopste nieuwstijdingen een grijpstuiver trachtten te verdienen anderzijds? Het stellen van vragen is gemakkelijker dan het geven van antwoorden. Toch zijn het dit soort vragen die naar nieuwe, nog niet ontgonnen onderzoeksterreinen leiden. Daarvan hoop ik hieronder voorbeelden te geven. Eerst zal ik kort vermelden welke studies men als inleiding tot het onderwerp kan raadplegen en welke resultaten met betrekking tot Nederlandse volkslectuur zijn geboekt. Vervolgens zal ik aandacht besteden aan de problematische termen 'populaire literatuur', 'volk' en 'volkslectuur'. Voor elk van de drie grote gebieden van boekhistorisch onderzoek, namelijk het boekenbezit, de produktie en de distributie, zal ik tenslotte nagaan op welke wijze wij informatie over de lectuur van het volk kunnen bemachtigen.

Publikaties over 'volkslectuur' buiten en binnen Nederland

Het is niet mogelijk en niet wenselijk om in dit kader een uitputtende opsomming te geven van alle detailstudies die de laatste decennia over volk en lectuur in Frankrijk, Duitsland en Engeland (om slechts drie landen te noemen) zijn verschenen. Relevante titels kan elke onderzoeker opsporen met behulp van de lopende literatuurwetenschappelijke bibliografieën en de literatuurlijsten in recente studies. Ik acht mij ook ontslagen van de plicht om diepgaand boekhistorische publikaties vanaf Robert Mandrou's invloedrijke werk *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles. La Bibliothèque bleue de Troyes* (Parijs 1964, 2e dr. 1975, 3e dr. 1985) te bespreken. Dat is onlangs op voortreffelijke wijze gedaan door Han Brouwer in zijn overzichtsartikel 'Rondom het boek'.³ Hierin richtte hij zich in het bijzonder op de leescultuur in de achttiende eeuw en daarbij gaf hij - terecht - de Franse historiografie veel meer aandacht dan die uit andere landen. Juist de Franse historici hebben de laatste jaren interessante en inspirerende resultaten geboekt. Ik beperk mij dan ook tot het werk

van Roger Chartier. Deze historicus heeft mijns inziens recentelijk niet alleen de problemen van het onderzoek naar volkslectuur bijzonder goed geanalyseerd, maar tevens heeft hij lijnen van toekomstig onderzoek uitgezet die veelbelovend lijken. Onder zijn redactie verschenen twee bundels met artikelen: *Les usages de l'imprimé (XVe-XIXe siècle)* (Paris 1987) en *Pratiques de la lecture* (Marseille etc. 1985). Een aantal exemplarische studies van zijn hand vindt men in de bundel *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime* (Paris 1987) met een voorwoord waarin Chartier zijn benaderingswijze uiteenzet.⁴

Invloedrijke publikaties met betrekking tot het thema worden in de bijdrage van Jeroen Salman in dit nummer van *Leidschrift* besproken. Ook in de studie van E.K. Grootes uit 1982 worden vele publikaties uit de ons omringende landen vermeld.⁵ Deze literatuurhistoricus had vooral belangstelling voor het onderzoek naar Nederlandstalig 'narratief-fictioneel' proza uit de periode 1600-1670. Uiteraard was hij zich ervan bewust dat het bij dit soort lectuur gaat om een klein gedeelte van de totale boekproductie. Bijbels, testamenten, psalmboeken, stichtelijke traktaten, liedboeken, vakliteratuur in de landstaal en vooral almanakken zijn vele malen meer herdrukt en op groter schaal verspreid dan romans of novellenbundels.

Alvorens publikaties over Nederlandse 'volkslectuur' wat uitvoeriger te bespreken, vermeld ik kort enkele minder vaak geciteerde Duitse studies. Wat het 'volksboek' in de vijftiende en de zestiende eeuw betreft, kan men zich het beste baseren op het imposante overzichtsartikel (met 369 literatuurrijke voetnoten) van Jan-Dirk Müller.⁶ Niet alleen de prozaroman uit de zestiende eeuw heeft niets met het 'volk' van doen - ik wijs hierbij op de publikaties van Hans Joachim Kreutzer en John van Cleve⁷ -, ook de lezers van Luthers kleine catechismus moeten we in sociaal hogere en vooral ook theologisch geschoolde kringen zoeken.⁸ In de komende jaren zullen zeker nog wel enkele vertrouwde voorstellingen over lezers in de vroegmoderne tijd geliquideerd worden. Opgewekt zullen we toezien hoe ongefundeerde opvattingen uit de oudere vakliteratuur gecorrigeerd worden.

In de congresbundel *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert* komen

talrijke problemen van het onderzoek naar populaire cultuur ter sprake.⁹ In het bijzonder wijs ik op het artikel van Erdmann Weyrauch, omdat zijn bevindingen gebaseerd zijn op een grote hoeveelheid boedelbeschrijvingen en omdat het boekenbezit in het kleine protestantse Kitzingen en het grootstedse Brunswijk vraagt om een vergelijking met de situatie elders, bijvoorbeeld met steden in de Republiek.¹⁰

Het is vooral Joseph Görres geweest die met zijn publikatie *Die teutschen Volksbücher* (Heidelberg 1807) ook in ons land de belangstelling voor het 'volksboek' heeft gewekt. In zijn voetspoor wilde L.Ph.C. van den Bergh met *De Nederlandsche volksromans* (Amsterdam 1837) een bijdrage leveren tot de geschiedenis van onze letterkunde. Hij vroeg aandacht voor dat gedeelte van onze literatuur 'hetwelk tot de mindere volksstanden behoort en hun bijzonder eigendom geworden is' (p. III). In zijn boek beschrijft hij de tegenstelling tussen de letterkunde van de 'hogere klassen', de 'beschaafdere standen' en die 'der mindere standen', door hem kortweg aangeduid als volk. Het is deze, in het tijdperk van de romantiek geformuleerde, tegenstelling die een bijna eeuwig leven beschoren lijkt te zijn. Het volk zou volgens Van den Bergh zijn eigen 'liederen en poëtische verhalen, zijne romans, reizen en komische geschriften' bezitten (p. IV): 'Nog worden in de huizen der geringeren en der landlieden vele liederen en verhalen gretig aangehoord, die voor verscheidene eeuwen reeds hunne voorouders boeiden'. Uiteraard kan ik niet uitsluiten dat deze 32-jarige geleerde zich baseerde op eigen waarnemingen, maar het is waarschijnlijker dat hij hier een traditionele gedachte formuleerde die ook al - zij het in geheel ander verband - te vinden is bij Betje Wolff en Aagje Deken.¹¹ Het boek van Van den Bergh zou nog enige waarde kunnen hebben voor de studie van letterkundige opvattingen in het begin van de negentiende eeuw, maar zeker niet meer voor het onderzoek naar volkslectuur. Het is dan ook te betreuren dat dit werk met een achterhaalde visie nog in 1976 ongewijzigd is herdrukt.

Reeds tijdgenoten achtten dit boek ontoereikend en er zijn al snel plannen gemaakt voor een beter overzicht. Dat zou geschreven worden door de predikant en letterkundige P. Leendertz

Wsz.¹² Nadat al zijn aantekeningen en zijn gehele bibliotheek met vele volksboeken in vlammen waren opgegaan bij een felle brand in de pastorie, heeft hij het plan laten varen. Geïnspireerd door het werk van Nisard schreef G.D.J. Schotel een aantal jaren later zijn tweedelige *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw* (Haarlem 1873-1874; fotomechanische herdruk Arnhem 1975). Had Leendertz zich nog willen beperken tot de prozaromans gedrukt vóór ca. 1550, Schotel gaf in zijn boek een overzicht van vele, onderling sterk verschillende genres: schoolboeken en almanakken, reisverhalen en prozaromans, sprookjes en liedbundels. Meestal vermeldt hij geen bronnen en de feiten die wij kunnen controleren, blijken vaak onjuist te zijn. Als grote grabbelton van drukwerk dat veelal op ruime schaal is verspreid, behoudt zijn werk echter enige waarde.¹³ In elk geval is het tot op heden niet door een ander groot overzicht vervangen.

Na Schotel hebben literatuurhistorici vooral aandacht besteed aan 'volksboeken', een veelgebruikte benaming voor de prozaromans die vanaf de zestiende eeuw tot en met de negentiende eeuw zijn herdrukt in diverse formaten en meestal op goedkoop en dus slecht papier. De toonaangevende onderzoeker in de eerste decennia van onze eeuw was G.J. Boekenooogen die met heruitgaven tal van teksten voor het onderzoek bereikbaar heeft gemaakt.¹⁴ Het in 1942 verschenen werkje *Nederlandsche volksboeken* van C. Kruyskamp heeft geen andere pretentie 'dan den belangstellenden leek een inleiding te geven tot het onderwerp'. Waardevol blijven de hierin verzamelde gegevens over de bekendheid van werken in de zeventiende en de achttiende eeuw. Na de Tweede Wereldoorlog verscheen het standaardwerk van Luc. Debaene onder de misleidende titel *De Nederlandse volksboeken* (1951). Reeds uit de ondertitel blijkt dat hij zich heeft beperkt tot het 'ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540'. In elk geval was hij zeker niet van mening dat het hier om voor het 'volk' bestemde werken ging, wel om boeken voor 'de burgerij: de middenstand en de mensen van betere rang die ontwikkeling genoeg hadden om zich aan lectuur te interesseren'.¹⁵

Nog veel duidelijker is dit geformuleerd door de Amsterdamse literatuurhistorici Herman Pleij en Rob Resoort, toen zij twee decennia later met hun grote onderzoeksproject 'laat-middeleeuwse volks- en triviaalliteratuur' startten.¹⁶ In zijn nog altijd lezenswaardige studie met de bizarre titel 'Is de laat-middeleeuwse literatuur in de volkstaal vulgair?' kwam Pleij tot de conclusie dat in 'de literatuur' tot aan het begin van de zestiende eeuw een publiek van adel en rijke patriciërs dominant blijft.¹⁷ In een recente tekstuitgave wordt geconstateerd dat in de loop van de zestiende eeuw de kostprijs van boeken weliswaar daalde, maar dat nog steeds slechts bemiddelde mensen in staat waren zich een boek aan te schaffen. 'Daarbij moeten we denken aan de rijke burgerij, het patriciaat en de hogere geestelijkheid. Rond het midden van de zestiende eeuw breidt het publiek zich uit tot de schoolgaande jeugd.'¹⁸ Er is geen enkele aanwijzing dat vóór 1600 mensen uit de onderste maatschappelijke lagen prozaromans hebben gekocht of bezeten. Terecht stelde Resoort vast dat we de 'echte volksliteratuur van de late middeleeuwen [bedoeld zijn de vijftiende en zestiende eeuw] niet meer kunnen bestuderen: 'zij bestond slechts mondeling, en zodra zij werd vastgesteld in schrift of druk hield zij in feite op te bestaan'.¹⁹ Van eigen lectuur is onder 'schamele luyden' en het 'grauw' nog geen sprake, wel van een veelzijdige orale cultuur. Overal werden verhalen verteld en liederen gezongen; herhaaldelijk kon men ergens 'horen lezen'.

Over andere publikaties kan ik kort zijn. In deel 2 van *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (1978) gaf A.Th. van Deursen een schets van de 'Volkslectuur en nieuwsvoorziening' rond 1600. Ook voor dit onderwerp in zijn veelomvattend werk kon hij zich niet baseren op betrouwbare vakliteratuur, want die was afwezig. Over de produktie, distributie, kopers en lezers van pamfletten, die voor een belangrijk deel in de behoefte aan nieuws voorzagen, is inmiddels de belangrijke monografie van Craig E. Harline verschenen.²⁰ Als oriëntatie op het gebied van de Nederlandse zeventiende-eeuwse populaire literatuur kan het reeds genoemde artikel van E.K. Grootes uitstekend dienst doen. In de tekstuitgave die als vervolg op dit artikel verscheen, schrijft Grootes: 'Of

de inhoud van een verhaal als populair gekenschetst kan worden, is echter niet zo gemakkelijk te beantwoorden, doordat het begrip populair niet vastligt. Het veronderstelt in elk geval iets over het publiek waarvoor bepaalde teksten bestemd zouden zijn. Maar welke mensen welke boeken lezen in de zeventiende eeuw, is een vraag waarop men geen duidelijk antwoord krijgt.²¹ Dat jongeren uit de hogere maatschappelijke lagen in de zestiende eeuw belangrijke consumenten van prozaromans zijn geweest, is overtuigend aangetoond door Rob Resoort.²² Ook uit de zeventiende en de achttiende eeuw zijn er allerlei aanwijzingen dat geletterde en dus niet onbemiddelde burgers, zoals mensen met een academische vorming, graag oude en nieuwe ridderromans lezen.²³ Als het *Wonderlicke avontuer van twee goelieven*, de liefdesgeschiedenis die door Grootes is uitgegeven, in 1624 al kopers heeft gevonden - het boekje is immers nooit herdrukt - dan moeten we die toch in de eerste plaats zoeken onder de meer ontwikkelde jeugd in Leiden, de plaats van uitgave, met name onder de studenten en hun vriendinnen. Kan de historicus zo'n werk met dit publiek voor ogen nu toch als 'populaire literatuur' karakteriseren?

Populaire literatuur: een veelgebruikte karakteristiek

In 'Populaire Literatuur: een reeks teksten uit de late middeleeuwen' van uitgeverij Coutinho verscheen een uitgave van *De Pastoor van Kalenberg* naar het enig bekende exemplaar van een Amsterdamse druk uit 1613. Het werk werd in het begin van de zeventiende eeuw kennelijk niet gretig gekocht, want er is geen enkele aanwijzing dat dit boek ooit is herdrukt. Vóór 1613 zijn er zeker twee of drie edities verschenen, maar is zo'n publikatiegeschiedenis voldoende reden om het boekje als 'populaire literatuur' te bestempelen? De editie uit 1613 is een voddig herdrukje met versleten letters op slecht papier; de 'schoone figuren' die op de titelpagina geadverteerd worden zijn niet meer dan onbeholpen houtsneden die soms nauwelijks op de tekst slaan. Mag men zonder meer concluderen dat het dus 'verstrooingsgoed voor een laag publiek' betreft?²⁴ Het is zeker een werkje met een lage status, waarvoor ook de welgestelde burger

niet veel geld over had. Het was alleen maar bedoeld als amusement: 'seer recreatief ende lustich voor alle menschen om lesen'. In de wervende tekst op de titelpagina worden de ongeletterden niet buitengesloten; vorming is voor het begrijpen van dit soort teksten geen voorwaarde, maar waarom zou met name een 'laag publiek' de doelgroep moeten zijn?

Een ander deeltje in dezelfde reeks is *Sibilla*, een prozaroman die is overgeleverd in één exemplaar van een Antwerpse editie uit ca. 1538. Herdrukken zijn er waarschijnlijk niet geweest. Terecht wordt dan ook geconcludeerd: '*Sibilla* is bij ons als prozaroman nooit populair geweest.' Slechts bemiddelde mensen waren in staat om vóór 1550 boeken aan te schaffen en de lezers moeten we dan ook zoeken onder 'de rijke burgerij, het patriciaat en de hogere geestelijkheid'.²⁵ Met deze schets van het publiek kan ik mij geheel verenigen. Als *Sibilla* inderdaad niet vaak herdrukt is en evenmin door het 'volk' is gelezen, waarom wordt de tekstuitgave dan toch in een reeks met 'populaire literatuur' opgenomen. Wat verstaat men dan daaronder?

Ook veel werken uit de zeventiende en de achttiende eeuw krijgen van onderzoekers het predikaat 'populair'. Een treffend voorbeeld is *Het vermakelijk wagenpraatje* van J.C. Weyerman dat heruitgegeven is in de reeks 'Populaire teksten uit de late Republiek'. Het gaat hier, zoals altijd bij werk van Weyerman, om divertissement op hoog niveau. De flaptekst van de moderne uitgave kondigt een 'in zijn tijd heel populaire samenspraak' aan, maar in werkelijkheid gaat het om een tekst die in de eigen tijd slechts door ingewijden begrepen kan zijn. Toen het boek rond 1740 verscheen, waren er zo weinig kopers dat men een onbekend aantal jaren later de vele nog onverkochte exemplaren heeft voorzien van een nieuw titelblad om het zo met de bedriegelijke vermelding 'tweede druk' nog eens te proberen.²⁶ Een ander deeltje uit dezelfde reeks, *De vrouwelijke Cartouche* van Petrus Lievens Kersteman, is gebaseerd op de enig bekende editie uit 1756. De prijs van het boek was toen 1 gulden en 12 stuivers, een werkelijk fors bedrag voor een 'romannetje'. Het is bij deze ene editie gebleven en niets wijst op enige verspreiding van dit werk in de onderste lagen van de toenmalige samenleving. De

enige reden om dit een 'specimen van achttiende-eeuwse populaire literatuur' te noemen - aldus de wervende tekst op de achteromslag - is het commerciële belang van de uitgever anno 1987.²⁷

Ook bij de delen in de reeks 'Populair proza uit de 17e en 18e eeuw', uitgegeven en ingeleid door A.N.W. van der Plank, gaat het noch om werken bedoeld voor de lagere klassen, noch om werken die (voor zover valt na te gaan) meer dan eens zijn herdrukt. Er zijn integendeel allerlei aanwijzingen dat voor een goed begrip van deze boeken toch enige vorming noodzakelijk was. Gezien de vormgeving (gezet in romein en geïllustreerd met kopergravures) lijken de producenten vooral jonge, niet onbemiddelde burgers in de grote steden op het oog gehad te hebben en zeker geen consumenten uit de onderste sociale lagen.²⁸

In een hedendaagse bestseller, Simon Schama's *Overvloed en onbehagen*, worden etiketten als 'volkslectuur' en 'speciaal bestemd voor het grote publiek' te pas en vooral ook te onpas gebruikt.²⁹ Laatstgenoemde karakteristiek vinden we bij Schama's beschouwing over Valerius' *Neder-landsche Gedenck-Clanck* uit 1626, een boek dat vanwege de muzieknnotaties, de uitvoering in kwarto-oblong en de vele kopergravures uitgesproken duur geweest moet zijn. Het is een sprekend voorbeeld van een uitgave die zeer slecht is verkocht. Tot op heden heb ik de titel niet aangetroffen in enige magazijn-catalogus van een boekwinkel, of in een veiling-catalogus van een particuliere bibliotheek uit de zeventiende eeuw. Het door erfgenamen in eigen beheer uitgegeven boek is gezien de luxueuze vorm allereerst bedoeld als eerbetoon aan de overleden auteur. Deze uitgave is niet of nauwelijks in de handel gebracht en het streven van Valerius om 'alle d'Inwoonders der Nederlanden' en met name de 'Jonckheyt inde Nederlantsche scholen' te bereiken is ten dele pas in de twintigste eeuw gerealiseerd. De eerste volledige herdruk dateert uit 1942, maar toen dacht beslist niemand bij het verdrijven van de tirannie aan Alva!

Vanzelfsprekend zijn boekverkopers-uitgevers er altijd op uit geweest om zoveel mogelijk exemplaren te verkopen en de aanprijzing 'voor alle menschen' ligt hun in de mond bestorven. Uiteraard dienen we steeds kritisch na te gaan of handelaren

daarin ook zijn geslaagd. Globale en daarmee zinledige aanduidingen zijn in de vakliteratuur schering en inslag, op empirisch onderzoek gebaseerde bevindingen daarentegen schaars. Voor een betrouwbaar beeld hebben we vooral behoefte aan detailstudies waarbij de vele facetten van het boek als historisch object zo diepgaand mogelijk besproken worden. Bij elk werk uit het verleden moeten we de specifieke situatie van de ondernemer goed in het oog houden. Een boekverkoper kan heel wat redenen hebben om een nieuwe uitgave op de markt te brengen, variërend van het vermijden van leegloop in de drukkerij (als hij zelf een drukkerij bezat) tot het produceren van een ruilmiddel om uitgaven van andere boekverkopers in handen te krijgen. Uiteraard zal men bij het onderzoek van 'volkslectuur' naar meer en vooral ook beter bruikbare bronnen moeten zoeken dan de reclamekreten op titelpagina's of hooggestemde verwachtingen in een voorwoord.

Wat de terminologie betreft lijkt het mij raadzaam verder af te zien van de kwalificatie 'populaire literatuur'. Dit etiket is te inhoudsloos om in een wetenschappelijk verslag nog dienst te kunnen doen. In het nu volgende gaat het mij om alles wat gelezen kan worden en niet alleen om fictioneel proza. Daarom geef ik de voorkeur aan het woord 'lectuur'.

'Volk', een bruikbare term?

In de periode 1475-1800 wordt de samenleving gekenmerkt door grote maatschappelijke verschillen. Het onderscheid tussen de sociale lagen was niet overal gelijk en zeker niet constant gedurende het hele tijdvak. In Joop de Jong's stratificatie werd de top van de maatschappelijke pyramide gevormd door het patriciaat: adel, regentenfamilies en zeer vermogende kooplieden; daaronder situeerde hij de 'grote' of aanzienlijke burgerij: topambtenaren, hoge officieren, artsen, notarissen en hoogleraren, rijke kooplieden en ondernemers; de middenstand of 'brede' burgerij werd gevormd door mensen met een eigen huis, winkel of bedrijfje: kleine ondernemers, schippers, niet-onbemiddelde winkeliers en boeren, geschoolde en gespecialiseerde ambachtslieden en door mensen in loondienst als officieren in lagere rangen,

sommige ambtenaren, schoolmeesters en predikanten. De beide onderste lagen waren die van de 'schamele luyden', ook wel aangeduid als het 'gemeen', en het naamloze grauw. Bij het 'gemeen' moeten we denken aan knechten en arbeiders met geregeld werk, dienstpersoneel, zeelieden en soldaten. Onderaan de maatschappelijke ladder vinden we de vele werklui zonder vaste betrekking, zwervers, bedelaars, marskramers en bedeeden. 'Samen vormden beide lagen veruit de meerderheid van de bevolking, een meerderheid zonder eigen vermogen en met een jaarinkomen van ten hoogste f. 200,-'.³⁰

Welke van deze vijf maatschappelijke lagen (of welke combinatie) hadden nu onderzoekers op het oog als zij schreven over 'volk'? Bedoelden zij dan inderdaad die beide onderste lagen, die de meerderheid van de bevolking vormden? Uiteraard zal men onmiddellijk tegenwerpen dat boekenbezit en lectuur bij bedelaars wel erg onwaarschijnlijk is: hun leven werd gevuld met pogingen te overleven. Toch is het opmerkelijk dat in een 'realistisch' werk als Bredero's *Spaanschen Brabander* (1618) een figuur optreedt, de jonge Amsterdamse knecht Robbeknol zonder vast inkomen, die tegen betaling voorleest uit de bijbel.³¹ Ook venters van liederen moeten we zien als consumenten van hun eigen handelswaar. Zelfs mensen uit deze onderste laag kwamen incidenteel dus wel in contact met drukwerk. Meer normale vormen van boekgebruik en lectuur zullen we mogelijk pas aantreffen bij het 'gemeen'.

Van Deursen is één van de weinige auteurs die nauwkeurig het object van zijn onderzoek heeft omschreven. Blijkens zijn eerste hoofdstuk 'Mensen van klein beleid en vermogen' gaat het in *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* om het dagelijks leven van 'de stedelijke ambachtlieden, de kleine boeren en landarbeiders, de matrozen en vissers, en tenslotte de soldaten'. Dit is voor hem de 'volksklasse', waarvan hij in deel 2 de lectuur en nieuwsvoorziening beschreef.³² Ook ik zou mij verder bij voorkeur willen beperken tot deze sociale laag. Zoals nog zal blijken is dat echter niet altijd mogelijk, omdat er over de lectuur van deze mensen maar zo weinig gegevens zijn overgeleverd. Meestal moet de onderzoeker ook kijken naar de onderste laag van de midden-

stand of 'brede' burgerij. Onder 'volkslectuur' zou ik dan ook willen verstaan drukwerk dat meer dan incidenteel verworven werd door mensen uit de genoemde sociale klassen. Hoe stond het evenwel met hun leesvaardigheid?

Het is niet mogelijk om de leesvaardigheid in de vroegmoderne tijd te meten. Er zijn geen bronnen en slechts op indirecte wijze krijgen we enige informatie over geletterdheid. In 1630 kon iets meer dan de helft van de bruidegoms in Amsterdam z'n naam onder de trouwakte zetten tegenover 32% van de bruiden. In de loop van de eeuw stijgen die percentages flink en daarmee mogen we aannemen dat velen in de laagste sociale klassen - waarschijnlijk meer dan 50% - enig onderwijs hadden genoten. Gedurende de gehele periode was de geletterdheid van mannen groter dan die van vrouwen, meer te vinden in de steden en dorpen dan op het platteland, en meer onder protestanten dan onder katholieken.³³

Mensen die hun trouwakte niet met hun naam kunnen ondertekenen zijn het schrijven niet machtig, maar over hun leesvaardigheid zegt dat nog weinig. Pas na ongeveer drie jaar lesonderwijs op de scholen ging men over op schrijfonderwijs. Als 80% van de mannen in een stad of streek een handtekening kon zetten, zal er nauwelijks één te vinden zijn geweest die niet een beetje kon lezen. Een geringe leesvaardigheid was voldoende om een almanakje te kunnen raadplegen; voor het lezen van het nieuwe testament moest men vanzelfsprekend meer geoefend zijn. In elk geval waren er onder het 'gemeen' voldoende mensen die op zinvolle wijze gebruik konden maken van drukwerk.

Bij het schetsen van de mogelijkheden om onderzoek te doen naar volkslectuur wil ik drie deelgebieden onderscheiden: het onderzoek naar boekenbezit, dat naar de boekproductie en het onderzoek naar de handel en handelaren.

De studie van boekenbezit

Aangezien bijna niemand vastlegt wat hij leest, zijn we wel gedwongen om de lectuur in vroeger eeuwen af te leiden uit het boekenbezit. Toch moeten we ons steeds weer goed realiseren dat

mensen nu zowel als vroeger veel meer hebben gelezen dan de boeken die na overlijden in het sterfhuis worden aangetroffen. De kwaliteit van boedelbeschrijvingen kan naar plaats en tijd sterk wisselen. In het algemeen zijn de hogere lagen van de bevolking daarin oververtegenwoordigd; bezitslozen hebben geen erfgenamen en bij de bezitsarmen was een registratie naar verhouding te kostbaar.³⁴ De boeren die boeken in huis hadden - in Weesp en Weesperkarspel is dat aan het eind van de zeventiende eeuw 60% - zullen wel niet tot de 'schamele luyden' gerekend moeten worden, maar tot de 'brede burgerij'.³⁵

Op basis van het onderzoek van Jan de Vries kwam Van Deursen tot de slotsom: 'Inventarissen van roerende goederen uit de zestiende en zeventiende eeuw maken zelden van boeken melding. Staat er wel iets in, dan is het bijna zeker de bijbel of een stichtelijk geschrift.'³⁶ Voordat historici nu besluiten niet langer te zoeken naar boedelbeschrijvingen uit de lagere klassen, zou ik op enkele hoopgevende publikaties willen wijzen. Thera Wijsenbeek-Olthuis heeft met haar studie *Achter de gevels van Delft* aangetoond dat er in achttiende-eeuwse inventarissen van (bijna) bezitslozen - haar Pro Deo-belastingklasse - toch boeken worden aangetroffen. Helaas behoren ze tot de weinige voorwerpen waarvan zelden het exacte aantal, laat staan de titels, werd opgegeven.³⁷ Veel beter lijkt het gesteld te zijn met de zeventiende- en achttiende-eeuwse Friese boedelinventarissen. Onder de bezitters van het werk van Schabaelje - het gaat hier om religieuze lectuur van doopsgezinden - treffen we een lijnslager, een stadsmetselaar, schoenmakers, boeren, een koopmansbode, een kalkbrander en een schipper aan.³⁸ Of zij gezien hun vermogen wel tot de 'schamele luyden' gerekend moeten worden, is uit de gepubliceerde gegevens niet op te maken, maar het betreft zeker 'eenvoudige' mensen.

Elke nieuwe inventaris kan bijdragen tot meer inzicht en hoe voorzichtig we moeten zijn met het gelijkstellen van boekenbezit en lectuur, leert ons het voorbeeld van Oude Maria Dircksdochter. Weliswaar behoorde deze Leidse molenaarsweduwe bepaald niet tot de bezitslozen - ze was tenslotte medeëigenaar van een molen en gezien haar inventaris moet ze tot de kleine burgerij

worden gerekend -, maar de vier stichtelijke boeken in haar huis zijn evenmin typerend voor haar klasse of niveau. De Latijnse *Legenda Aurea* en een theologisch werk als de *Spiegel der Volkomenheid* zou men eerder verwachten in een geestelijk milieu van kloosterlingen. De kans dat de molenaarsweduwe of haar man zaliger Latijn kende, is bijzonder klein. Het is daarom verleidelijk om aan te nemen dat deze boeken zijn geschonken door de nabijwonende Cellebroeders voor wie de molenaar maalde, mogelijk als betaling, mogelijk als onderpand wegens een schuld. Ook kan men niet uitsluiten dat ze via een erfenis in het bezit van de weduwe zijn gekomen. De gescheiden bewaring, de bijbel bij het linnen-goed in het voorhuis en de overige boeken boven bij allerhande huisraad, doet sterk vermoeden dat het eerstgenoemde boek gelezen werd en de rest niet. In elk geval mogen we aan dit boekenbezit geen verregaande conclusies verbinden met betrekking tot haar geestelijke vorming, laat staan tot die van de kleine burgerij in de zestiende eeuw als geheel.³⁹

Datgene wat vaak als volkslectuur wordt gekarakteriseerd - almanakken, prozaromans, eenvoudige boekjes over het genezen van mensen of dieren, stichtelijke traktaatjes, en dergelijke - vinden we maar zelden terug in boedelbeschrijvingen. Als men dit soort drukwerk al tot de dood toe bewaarde, was het van te weinig waarde om het door een notaris gedetailleerd te laten beschrijven.⁴⁰

Klantenboeken van boekverkopers van vóór 1800 zijn uitgesproken zeldzaam en voor het onderzoek van volkslectuur hebben we er weinig van te verwachten.⁴¹ Bij de firma Luchtmans, internationaal georiënteerde boekverkopers gespecialiseerd in wetenschappelijke werken, kocht men geen *Reinaert* of gebedenboekje.⁴² Van andere handelaren is bekend dat klanten juist goedkope drukwerkjes niet op rekening kochten, maar contant betaalden.⁴³ Als we meer willen weten over de lectuur van het gemeen, dan zullen we ons niet zozeer moeten richten op het boekenbezit, maar meer op de produktie en de distributie.

De studie van de boekproductie

De kans dat drukwerk het 'gemeen' bereikt, is uiteraard het grootst bij de goedkoopste vormen daarvan die in grote aantallen zijn gedrukt. Bijbels zijn wel massaal geproduceerd, maar verreweg de meeste waren toch relatief duur. In de periode van de handpers is er immers geen besparing op drukkosten per exemplaar mogelijk. Men kan de prijs van een boek lager maken door op het papier te bezuinigen, bijvoorbeeld door papier van mindere kwaliteit te gebruiken. Aangezien het papier verreweg de belangrijkste kostenfactor was bij de boekproductie en daarmee prijsbepalend, is het essentieel steeds vast te stellen uit hoeveel bedrukte vellen (of delen daarvan) een boek bestaat. Het bedrukte vel was de eenheid waarin boekverkopers onderling handel dreven: het was gebruikelijk om exemplaren van diverse uitgaven vel-tegen-vel te ruilen. De verkoopprijs van een boek was dan ook meestal recht evenredig met het aantal bedrukte vellen papier waaruit het was opgebouwd.⁴⁴ Als een boekverkoper een herdruk op de markt bracht in een kleiner formaat en zo op de papierkosten bespaarde, dan kon hij minder kapitaalcrachtige kopers uit dezelfde stand of uit de lagere klassen voor de herdruk interesseren. Overigens hebben we dringend behoefte aan onderzoek naar boekprijzen in relatie tot die van andere goederen, inkomens en kosten van levensonderhoud.

Een overzicht van bladen of boeken die herhaaldelijk en in relatief grote oplagen zijn geproduceerd, bestaat niet. Ik denk daarbij aan soorten als: liederen op losse bladen, liedboeken, almanakken, psalmboeken, testamenten, bijbels in kleine formaten, werk van Jacob Cats uitgegeven in octavo of nog kleinere formaten (zogenaamde Boere-Catsen) en vele stichtelijke traktaten. Uit deze laatste categorie vindt men een treffend voorbeeld in de dissertatie van Piet Visser. Uit zijn veelomvattend en veelzijdig onderzoek blijkt dat de *Lusthof des gemoets* van Jan Philipsz. Schabaelje tussen 1635 en 1800 maar liefst 77 maal is herdrukt.⁴⁵ Steeds opnieuw vonden handelaren afnemers voor dit stichtelijke werkje, zij het in steeds minder verzorgde vormgeving. Weliswaar is er van geen enkele editie een oplagecijfer bekend, maar we

mogen aannemen dat er meestal niet minder exemplaren zijn gedrukt dan 1250 à 1500, een gebruikelijke oplage bij dit soort drukwerk. Wie het totale aantal geproduceerde exemplaren vergelijkt met het aantal huishoudens dat er is geweest, moet veronderstellen dat dit boekje door een flink aantal mensen uit de 'brede burgerij', maar toch ook wel door 'schamele luyden' gekocht is.⁴⁶ Die veronderstelling wordt bevestigd door het onderzoek van een aantal Friese inventarissen uit de zeventiende en de achttiende eeuw; zowel een boer, een stadsmetselaar als twee schoenmakers hadden het boekje in hun bezit.

Volgens Visser treft men van de 'literaire coryfeeën, waarover handboeken en halve bibliotheken zijn volgeschreven, maar bitter weinig titels aan. Stichtelijkheid domineerde in de Friese zeventiende- en achttiende-eeuwse leescultuur. Zoals verwacht moet worden, voert Jacob Cats de ranglijst aan, voornamelijk met zijn *Houwelijck* en *Selfstrijt*.⁴⁷ Deze auteur heeft al heel vroeg een voor zeventiende-eeuwse begrippen massaal lezerspubliek gevonden. De grote boekverkoper Jan Jacobsz. Schipper schreef in het Voorbericht van zijn Cats-editie uit 1655: 'Van 't Huwelijck weet ik by de vijftig duysent gedrukt te tellen'; van de 'Emblemata, de Maegdenplicht, de Zelfstrijt en de Manlijcke Achtbaerhey' weet hij het aantal niet zo precies, 'maer kan d'een door d'ander weynig min zijn'. 'De Spiegel van den ouden en nieuwen Tijd, stel ik op 25 duysent vast; de Trouwing, hoewel verscheyde jaren na d'andere werken uytgekomen, overtreft dat getal: en is in twee besondere steden weer op de pars.'⁴⁸ Als we de zakenman Schipper mogen geloven - en de thans bekende feiten bevestigen zijn schattingen - zijn er vóór 1655 in totaal zo'n 300.000 exemplaren van Cats' werken van de persen gekomen. Rond 1650 telde de Republiek ongeveer 1,9 miljoen inwoners. De gemiddelde personele samenstelling van het huishouden in de steden was waarschijnlijk iets minder dan vier en op het platteland iets meer dan vier personen.⁴⁹ Als in een huis steeds maar één werk van Cats aanwezig zou zijn, betekent dit aantal van ca. 500.000 huishoudens dat Cats reeds in het tweede kwart van de zeventiende eeuw door 'het volk' is gelezen. De twee onderste maatschappelijke lagen vormden de meerderheid

van de bevolking en gezien het aantal geproduceerde exemplaren moeten er heel wat zijn verkocht aan 'schamele' of 'gemene' lieden. Onderzoek zal nog moeten uitwijzen welke drukken mogelijk speciaal zijn vervaardigd met het oog op de distributie onder minder welgestelden.⁵⁰

Pas met de voltooiing van de *Short-Title Catalogue Netherlands (STCN)* zullen we beschikken over een bruikbare inventarisatie van het bewaard gebleven drukwerk uit het tijdvak 1540-1800. In deze catalogus zullen immers alle boeken (niet planodrukken) worden beschreven die gedrukt zijn binnen de grenzen van het huidige Nederland en in het Nederlands daarbuiten (met uitzondering van België) waarvan exemplaren bewaard worden in Nederlandse bibliotheken. Er is echter voor historici geen reden om daarop te wachten, want toegespitst onderzoek zal meestal meer aan het licht brengen. Almanakken bijvoorbeeld zijn niet alleen in bibliotheken te vinden, maar vooral ook in archieven. Een afzonderlijke bibliografie van almanakken, waarin de gegevens uit de onvoltooid gebleven inventarisatie van J.N. Jacobsen Jensen (in handschrift aanwezig in de U.B. Amsterdam) zijn verwerkt, is dan ook bijzonder wenselijk. Dit soort drukwerk is slechts fragmentarisch bewaard gebleven en door tevens archivalische bronnen op te sporen kunnen we een beter beeld krijgen van de producenten, het tijdvak waarin zij werkten en incidenteel de hoogte van een oplage. In sommige steden zijn jaar in, jaar uit almanakken gedrukt in duizelingwekkende aantallen, die volledig verloren zijn gegaan. Eén van de almanak-auteurs was de wiskundige Dr. Nicolaas Mulerus, hoogleraar in Groningen. Blijkens een brief van 7 oktober 1619 was in de voorafgaande veertien dagen al een deel van de oplage voor het nieuwe jaar gereed, maar er zouden in de daarop volgende weken 'noch wel thien duysent' exemplaren gedrukt worden.⁵¹ Het gaat hier met andere woorden om een oplage die voor het begin van de zeventiende eeuw uitzonderlijk hoog is.

Vanzelfsprekend is er een verschil tussen goedkope almanakken in octavo, decimosexto of nog kleiner en de duurere almanakken in quarto. Vooral de eerste soort werd verkocht door hen die 'het platte land afvourageeren met kammen, brillen, en

halve stuyvers boere almanakken'.⁵² Blijkbaar was een halve stuiver in 1729 de prijs voor de goedkoopste soort, terwijl de almanakken in quarto toen wel drie of vier stuivers kostten. Deze laatste, de schrijf- of comptoir-almanakken, waren vooral erg nuttig voor kooplieden die ze als kasboeken gebruikten en voor ambtenaren. Vaak zijn ze in archieven bewaard gebleven.⁵³ I.H. van Eeghen heeft laten zien hoeveel informatie te achterhalen is over de eeuwenlange produktie van almanakken, maar over hun inhoud is tot nu toe niets bekend.⁵⁴ Zouden ze inderdaad resten bevatten van een definitief verloren gegane volkscultuur? Weerspiegelen ze de mentaliteit van de (geleerde) auteurs of van de beoogde gebruikers? In hoeverre kunnen ze ons informeren over het dagelijks leven in vroeger eeuwen? Zouden deze seriële bronnen inderdaad nieuwe opvattingen en een zich wijzigend wereldbeeld weerspiegelen of zijn kleine veranderingen slechts het gevolg van nieuwe marktverhoudingen? Een terrein waarvan zelfs de omvang niet eens bekend is, ligt braak voor de eerste bewerker.

Onderzoek van de distributie

Het is niet zonder reden dat ik op de almanakken iets dieper ben ingegaan. We beschikken immers over aanwijzingen dat juist deze categorie drukwerk niet uitsluitend via de gevestigde boekhandel is gedistribueerd, maar vooral en grotendeels via kramers. Wie op zoek is naar drukwerk dat gekocht kan zijn door arbeiders, knechten en kleine boeren, moet zich gaan richten op de kramer als intermediair. Het is immers moeilijk voorstelbaar dat 'ongeleetterden' grote boekwinkels als die van Joannes Blaeu of Joannes Janssonius in Amsterdam bezochten om daar een keuze te maken uit de overvloedige Europese boekproduktie. Er was een fundamenteel verschil tussen het 'geletterde circuit' van klanten die in staat waren tot een weloverwogen keus uit het aanbod van de toonaangevende boekverkopers, en de afzet via ambulante handelaren. In het laatste geval hebben we te maken met passieve klanten die benaderd werden: ze kochten of ze deden dat niet. Het waren kramers die de vrije jaarmarkten in de steden be-

zochten, die ook buiten de toegestane periode met nieuwstijdin-
gen en almanakken leurden (wat steeds weer tot protesten leidde
van de gildeleden) en die met hun mars ook de meest geïsoleerde
dorpen en boerderijen bereikten.

Aan de Nederlandse kramers is nog erg weinig aandacht be-
steed. Nergens is een samenvatting te vinden van de vele gege-
vens die her en der zijn te vinden. Men zou kunnen tegenwerpen
dat het opzetten van een veelomvattend onderzoek niet erg aan-
lokkelijk is, omdat deze handelaren maar zo weinig sporen hebben
nagelaten: het zou louter toeval zijn als men zo nu en dan in een
archiefstuk op gegevens stuit. Het gaat inderdaad om een 'grootte
meenighte van jonge en bejaerde persoonen, zynde het meesten-
deel schuijm van volck, die te luij zynde om te wercken, ge-
duerigh langhs de straet en Burse met Boecken, Couranten en
Nieuwe Mare omloopen'; zij brengen 'ooch veele leugenen, pas-
quillen, en allerhande vuyle en schandaleuse Boeckjens onder het
Volck'.⁵⁵ Vooral met dit laatste argument probeerden de geves-
tigde boekverkopers de stedelijke overheden tot ingrijpen te
bewegen. Meer kennis van de ambulante handel is echter een
voorwaarde bij het onderzoek naar 'volk en lectuur' in de
vroegmoderne tijd en er zijn in diverse bronnen wel degelijk
interessante gegevens te vinden.

In de vijftiende eeuw werden door ambulante boekverkopers
ook omvangrijke werken als bijbels verkocht. In die tijd was men
voor een flink deel van de distributie aangewezen op dit type
handelaren. Uit het jaar 1459 is iets over zo'n verkoper bekend.
In de nalatenschap van Wolter de Hoge, overleden in Deventer
vóór 5 mei 1459, treffen we niet alleen een marskorf aan, maar
ook griffels, kammen, sluitspelden, messing ringen, paternosters
(zelfs tien maal honderd stuks van deze bidsnoeren) en meer dan
140 heiligenprentjes. Bovendien was hij in het bezit van hout-
blokken, waarmee prenten afgedrukt konden worden.⁵⁶

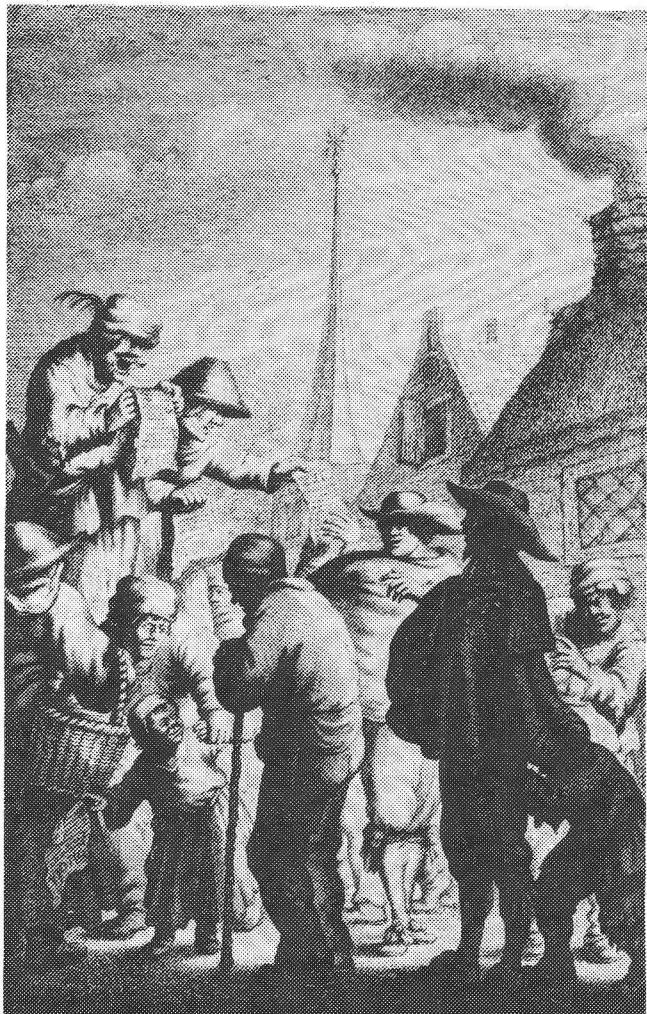
Liedjesventers behoren tot de laagste sociale klasse en
slechts zelden hebben ze in de archieven sporen nagelaten.
Dankzij een rechtszaak kennen we in één geval vrij veel bij-
zonderheden. De zeventienjarige Cornelis Pietersz. werd eind 1567
in Harlingen gearresteerd, omdat hij opruiende liederen had

gezongen en verkocht. Bij een drukker in Steenwijk had hij vellen met drie liedjes laten drukken in een oplaag van 1000 exemplaren, die hij 'hier binnen dese landen heeft verkoft ende openbaerlicken overall in dorpen en steden gesongen'. Zijn in beslag genomen liedjes die in het archief van Kampen bewaard bleven, gaan over actuele gebeurtenissen.⁵⁷

Uit enkele literaire teksten kunnen we opmaken tot welke maatschappelijke groepen de leurders werden gerekend en hoe er door gezeten burgers over hen werd gedacht. In 1610 verscheen 'Een cluchte van enen Cramer hebbende te Coop veelderley drollighe Liedekens'. De auteur, tevens boekverkoper, Gerrit Hendericsz van Breughel voert een kramer ten tonele die haspels en spullen - deze worden bij het spinnen gebruikt - verkoopt, voorts naalden en brillen, lint, koussebanden, mooie rijgsnoeren, kammen en liederen die op losse vellen zijn gedrukt. In het tweede deel van zijn *Kluchten* uit 1613, horen we de kramers roepen 'Hier wat wonders, wat nieus, nieu Almanacken om schrijven off placken'.⁵⁸ Ze verkochten niet alleen nieuwstijdingen (zie afbeelding), maar ook almanakken voor gebruik op kantoor en om op de muur te plakken, de voorlopers van onze kalenders.

'Vroech Bedurven' is de veelzeggende naam van de marskramer in de *Klucht van Claas Kloet* (1619). Behalve een opsomming van zijn koopwaar is ook zijn reactie interessant, als zijn mars is gestolen; dan klaagt hij: 'Nou mach ick gaan loopen mit lietjes om, en singen de jammere sang'.⁵⁹ Er wordt hier dus een duidelijk verschil gemaakt tussen venters met enig bezit (een mars) die niet tot de laagste klasse van de maatschappij behoorden, en de zwervers zonder bezit: bedelaars bijna, die alleen maar liedjes uitventten. Blijkbaar was dat de activiteit van de armsten in het 'gilde'. De klaploper en uitvreter 'Coppen Quistgoed' laat in G.C. van Santens *Lichte Wigger* (1617) de typerende ventroep 'Wat wonder wat nieuws' horen, evenals 'groot gemack voor klein geld'; hij kan 'met Almanacken, lietjes, en somwijl met wat wonder wat nieus om lopen': er zijn immers 'soo veel luije boeven die daer de cost mee winnen'.⁶⁰ Zo'n liedjeszanger treedt ook op in *De bedroge girigheyd* (1661) van Johan van Paffenrode.

'Almanacken, lietjes, en somwijl wat wonder, wat nieuws'



Ets van Jan G. van Vliet, De Pamflettenverkoper (Amsterdam, Rijksprentenkabinet).

In beeldende regels roept de kramer: 'Hier hebje niuwe deunen, hier mannen hier // Ik geeffer een om een halve stuyver dat en is immers niet te dier.'⁶¹ Zo horen we hier een prijs die voor zo'n nieuw lied, gedrukt op (een deel van) een vel papier, betaald moest worden. 'Coop huys-lie coop, alsjet gelesen hebt soo kenjet bequaemelijk opje deuren plakken', en daarmee zijn ze verloren gegaan voor het nageslacht.

Maar het waren zeker niet alleen liederen op losse bladen en almanakken die door venters werden verhandeld. Er zijn ook altijd kramers geweest die meer omvangrijke en dus duurdere boeken aan de man brachten. In een zestiende-eeuws tafelspel horen we de volgende aanprijzing: 'Ick heb hier van uuylespiegel ende oick van Reynout, // Dus u daer in verstout ende weest geheuchelick; // Want daer is in te leesen alsoo genuechelick.'⁶² Deze tekst is afkomstig uit het archief van de Haarlemse rederijkerskamer *Trou moet Blijcken* en de toehoorders waren gezeten en literair gevormde burgers. Zij waren natuurlijk bekend met de wonderlijke avonturen van Uilenspiegel en de dappere ridder Reinout van Montelbaen uit de Vier Heemskinderen. Meer dan eens hadden ambulante boekverkopers met deze werkjes bij hen aan de bel getrokken. Het bleef aantrekkelijke lectuur voor jeugdigen uit de bovenste sociale lagen en ook zullen ze vanaf de zeventiende eeuw incidenteel wel zijn gelezen door 'gemene lieden'. Of ze ooit exclusief geproduceerd zijn voor de lagere klassen is zeer twijfelachtig.

Steeds opnieuw komen we uit op de vraag: wat hadden die vele leurders toch in hun marsen? Bij gebrek aan directe registraties zijn we wel gedwongen een andere vraag te formuleren, namelijk: Wat is er in de loop der eeuwen speciaal voor kramers gedrukt? Een deel van het antwoord is te vinden op titelpagina's, zoals die van *De nieuwe Rotterdamse Nachtegael, singende veel aerdige amoreuse harders sangen*; deze liedbundel is 'gedruckt in Compagnie voor de Kramers'. Het daarop aansluitende deel 2 is in Amsterdam gedrukt 'by Jacob Cornelissz Stichter, Boeck-drucker woonende op de Haerlemmer-straet, in de Druckery by de Poort' en ook deel 1 zal daar wel op de pers hebben gelegen.⁶³ Deze Jacob Cornelissz. Stichter was een belangrijke producent van

almanakken en zijn bedrijf lag op de weg van alle kramers die vanuit Holland de stad binnen kwamen.⁶⁴ Onderzoek naar drukkers die dichtbij een stadspoort gevestigd waren, ligt in dit verband dan ook voor de hand.⁶⁵ Een analyse van hun produktie kan ons een voorlopig beeld verschaffen van het drukwerk dat mensen van hoog tot laag, zowel in de steden als op het platteland, op gezette tijden werd aangeboden.

Ook een gegeven als het volgende kan goed als uitgangspunt voor een onderzoek dienen. Uit een notariële akte van 14 september 1656 blijkt dat Gerrit Jonkers 'bouckekramer van Sneeck', al enige jaren bij Jan Barentsz. Smient in Dordrecht 's zomers een grote hoeveelheid 'boecxkens' koopt 'die hy dan als bouckenkramer uytvercoopt ende aen Smient eerlijck ende getrouwelijck betaelt'.⁶⁶ Als we erin slagen de produktie van deze Dordtse drukker te reconstrueren, dan kunnen we vervolgens nagaan welke boekjes Gerrit Jonkers mogelijk op het Friese platteland verkocht.

Bruikbare bronnen bij dergelijke reconstructies zijn boedelbeschrijvingen en (gedrukte) fondscatalogi van boekverkopers. Twee jaar geleden is de inventaris gepubliceerd van de Antwerpse drukker en boekverkoper Jeronimus I Verdussen die op 27 september 1635 in zijn woning De Rode Leeuw in de Kammenstraat was overleden. Deze boedelbeschrijving geeft een intrigerend beeld van de produktie van zijn Antwerpse drukkerij (drie persen). Op de 'groote Voorcamer boven den Winckel' lagen maar liefst twaalf 'hoopen boerenalmacken soo in't Walsch als in't Duytsch'.⁶⁷ Elders in het pand lagen drie stapels almanakvellen die nog slechts in de kleur rood waren gedrukt; de tweede, zwarte drukgang moest nog volgen. Blijkbaar was de almanakproduktie zo belangrijk dat het zetsel niet onmiddellijk na gebruik werd gedistribueerd, maar in de vorm bleef staan. Op tenminste twee plaatsen in de inventaris worden deze drukvormen genoemd, namelijk op p. 484: 'Almanach vorm coloneus romeyn mette bert' (dat is een vorm gezet in Colineus romein, een bepaald type romein in een vrij klein corps van ca. 7,5 Didot punten, met de typografische rand) en op p. 485: 'Twee gesette vormen van Boerenalmacken met hun berders.' De boedelbeschrijving van

Verdussen bevat voorts een grote hoeveelheid school- en leerboekjes, talrijke laatmiddeleeuwse prozaromans en boekjes met anekdotes, de zogenaamde kluchtboeken.

De indrukwekkende voorraad bijbels, testamenten, psalmboeken en andere stichtelijke werkjes, waaronder bijvoorbeeld 3688 exemplaren van 'havermans gebeden. 32^o, in de boedel van de drukker Paulus Aertsz. van Ravesteyn, laat zien wat dagelijks op de vier persen van deze grote drukkerij werd geproduceerd.⁶⁸ Zo mogelijk nog indrukwekkender is de hoeveelheid 'scheepspsalmboekjes' die I.H. van Eeghen aantrof in de inventaris van Rudolph Wetstein uit 1742: op de binderij waren 12.700 ongebonden exemplaren aanwezig.⁶⁹ Tot nu toe ben ik er niet in geslaagd enig exemplaar van dit boekje in handen te krijgen. Opnieuw wordt de boekhistoricus geconfronteerd met het verschijnsel dat naarmate het aantal geproduceerde exemplaren groter is, de kans dat er één bewaard bleef, afneemt.

Datgene wat in boekwinkels als massagoed in grote stapels ongevouwen vellen lag opgeslagen, moet in het bijzonder onze aandacht krijgen. Dit soort voorraden wordt in catalogi van magazijnveilingen vaak in aparte rubrieken vermeld. Ook dit soort bronnen is voor het onderzoek van volkslectuur nog maar sporadisch gebruikt. Als voorbeeld wijs ik op de voorraad ongebonden boeken in de winkel van Pieter van den Berge, boekverkoper in de Berg-straat, by Jan-Roden-poorts Toren te Amsterdam, die op 11 februari 1670 werd geveild. Op p. 83 vinden we het 'School en History Goet' met titels als *Het heerlick bewijs van des Menschen ellende ende miserie* van Jeronimus van der Voort, de *Proverbia ofte spreucken* van koning Salomon, het boekje met briefmodellen: *Ghemeyne seyndt-brieven* van Heyman Jacobi, bekende leerboekjes voor de vaderlandse geschiedenis als de *Spiegel der jeught* en de *Chronijck van Hollandt, Zeelant ende Vrieslant*, een niet bekende titel als de 'Vojagie ende wonder-Reyse van Pentagure' in octavo (een vertaling of bewerking van het niet door Rabelais geschreven werk: *Le voyage et navigation que fist Panurge?*), de *Boerse theologie* van Jan Moncy, *De wonderlicke reyse van Jan van Mandevyl* in quarto, prozaromans als *Peeter van Provencen* en *Jan van Parys*, *Het wonderlijck ende geneuchlijck leven van Esopus*,

de *Historie van Thijl Ulenspiegel*, een kluchtboek, de *Sack der Konsten* en werkjes met vooral praktische informatie als de 'Medecijne der Paerden, 8', 'Konst-boecken, 16', een 'Vroet-wijfs-boeck, 8', de 'Natuur der Vrouwen, 8' en *Tprofijt der vrouwen* in octavo.⁷⁰ Dit is inderdaad het soort titels dat bij vele boekverkopers altijd in voorraad was, omdat er jaar in jaar uit naar gevraagd werd door burgers, boeren en buitenlui.

Wat heeft het Nederlandse volk gelezen?

Meer dan eens heeft G. Stuiveling de stelling geponeerd dat het *Journal van Bontekoe* 'het meest gelezen prozawerk van de 17de en 18de eeuw' was met meer dan zeventig herdrukken vóór 1800.⁷¹ Het is typerend voor de stand van het boekhistorisch onderzoek dat zelfs van zo'n werk een betrouwbare moderne bibliografie ontbreekt.⁷² Een gedetailleerde publikatiegeschiedenis zou ons niet alleen nauwkeurig inlichten over het aantal herdrukken, maar tevens over de wijze waarop producenten gedurende anderhalve eeuw dit wonderbaarlijke reisverhaal vorm hebben gegeven en verhandeld.

Als ook andere vaak herdrukte werken op die wijze zijn bestudeerd, zal de stelling van Stuiveling mogelijk onjuist blijken te zijn. Ik herinner hier aan het reeds genoemde aantal van zevenenzeventig herdrukken van de *Lusthof des gemoets*. Uiteraard moeten we het onderzoek van massaal geproduceerd drukwerk niet alleen richten op proza. Ook een flink aantal geestelijke en wereldlijke liedboekjes is jaar in, jaar uit herdrukt. De oudste editie van de *Delfschen Helicon ofte groote Hollandschen Nachtegael* waarvan een exemplaar bewaard is, dateert van 1720. Dat is de vierenveertigste druk. Al vóór 1610 moet het boekje op de markt zijn geweest.⁷³ Nog meer dan bij het proza hebben we hier te maken met fragmentarisch bewaard gebleven bronnen.

Alleen wie voortdurend de diversiteit en totale omvang van de produktie in het oog houdt, zal enig idee krijgen van het soort lectuur dat tot de 'vierde stand', de 'schamele luyden', doorgedrongen is. Vanaf de vijftiende eeuw is er vanzelfsprekend sprake van een toename in scholing en vorming en van het bereik

van boeken in de steden en op het platteland. Terecht wordt voor de zestiende eeuw geconstateerd dat als kopers van de Uilenspiegel 'in de eerste plaats het patriciaat, de hogere middenklasse, de geestelijkheid en de humanisten in aanmerking' komen.⁷⁴ Het is denkbaar - maar dat moet vooral eerst worden vastgesteld - dat na 1700 dit werk zodanig wordt vorm gegeven en gedistribueerd dat het ook binnen bereik komt van lagere sociale klassen.

Thans lijkt het niet juist om aan te nemen dat er in het begin van de zeventiende eeuw door het 'gemeen' meer dan incidenteel boeken zijn gekocht. Dat zou immers maar moeilijk te rijmen zijn met een constatering als die uit 1622 dat 'in 't opmaken van de hooftschattinghe bevonden is, dat in sommige steden ende plaetsen d'een helft, in d'andere Steden de twee derdendeelen van de inwoonders van d'aelmisse of ander onderstant van vrienden of goede bekende leven'.⁷⁵

Zelfs in de Republiek, het boekenland bij uitstek, komen mensen uit de beide onderste sociale klassen maar heel geleidelijk in contact met het boek. Allereerst zijn dat natuurlijk bijbels in kleine formaten, testamenten, psalmboeken en andere devote werkjes. Illustratief in dit verband is de voorraad boeken aan boord van het schip Schoonhoven in december 1622 en dan met name de 120 'Psalm Boecken' en 9 'Ditto vol Noten' bestemd om 'Onder 't Volck te weten, aen een Ieder die lesen can uit te deelen'. Van de 'Spaensche tirannijen', de 'Spiegel der Jeught' en andere propagandaliteratuur zijn 25 exemplaren aan boord 'opdat alsoo malcanderen daardoor mogen oeffenen'.⁷⁶ In het tweede kwart van de zeventiende eeuw dringen ook de levenslessen van Jacob Cats door tot de onderste maatschappelijke lagen en vanaf het eind van de zeventiende eeuw lijken enkele Amsterdamse boekverkopers zich toe te leggen op de produktie van goedkope boekjes voor jaarmarkten en verkoop aan de deur. Maar anders dan in Frankrijk blijven zij ook andere werken uitgeven en niemand verwerft een (bijna-)monopoliepositie.

In de Noordelijke Nederlanden is geen sprake van een afzonderlijk corpus 'volkslectuur' met specifieke kenmerken. De werken die in het nabije verleden van zo'n etiket zijn voorzien, blijken afkomstig te zijn uit diverse landen en ze behoren tot alle

genres. Bijna al deze werken kunnen ook ingedeeld worden bij een 'geleerde cultuur' of ze zijn rechtstreeks daaruit afkomstig. Misschien zou men kunnen opmerken dat er meer lezers uit de lagere klassen waren dan in de hogere, dit in tegenstelling tot de lezers van wetenschappelijke werken of literaire kunstwerken. Het is eveneens denkbaar dat in de achttiende eeuw bepaalde werken door velen uit de 'brede' middenstand en uit het 'gemeen' beschouwd werden als de 'eigen' lectuur. Ook door de verlichte geesten in de hogere klassen werden bepaalde werken steeds meer gezien als typische lectuur van het 'volk'.

Voorlopig lijkt het uitgesloten dat men de 'cultuur van dat volk' zou kunnen leren kennen en beschrijven op basis van 'volksboeken'. Er lijkt geen sprake te zijn van een tweedeling: geleerde versus populaire lectuur. Talrijk zijn integendeel de aanwijzingen dat de intellectuele elite zich vermaakte, of in zijn jeugd vermaakt had, met 'populair proza'.

Werken die een ruime verspreiding hebben gehad, zijn niet alleen het geestelijk bezit van de onderste lagen, maar van de gehele samenleving. Als onderzoekers het uitgangspunt geleerden- versus volkslectuur definitief verlaten, kunnen ze meer oog krijgen voor de sociale werkelijkheid die veel genuanceerder is. Bij elk boek opnieuw zullen ze rekening houden met de maatschappelijke situatie, het aanbod in de boekhandels, de mogelijkheden van de boekverkoper-uitgever, de wijze waarop de tekst of de vormgeving is aangepast aan een beoogd publiek: mannen of vrouwen, jeugdigen of ouderen, schilders of boeren, koopkrachtige burgers of 'schamele luyden', academici of mensen voor wie het lezen een niet alledaagse ervaring was. Op die wijze kan het boekhistorisch onderzoek onze cultuurhistorische kennis op essentiële punten verrijken.

* Karel Bostoën, Kees Gnirrep, Henk de Kooker en Jeroen Salman waren zo vriendelijk een eerdere versie van commentaar te voorzien. Van hun kritische kanttekeningen heb ik dankbaar gebruik gemaakt.

Noten

1. *Waerachtich verhael, van twee schriekelijcke moorden, de welke geschiet zijn binnen der Stadt Delft, in de maent april, anno 1619. [...]* (Delft, voor Ariaen Lenertsz 1619) Ex. Den Haag, KB, Pamflet 3008 [= Knuttel 3008].
2. A.Th. van Deursen. *Het kopergeld van de Gouden Eeuw II* (Assen etc. 1978) 85.
3. Han Brouwer, 'Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 20 (1988) afl. 1, 51-120.
4. De belangrijkste publikaties van Chartier voor ons onderwerp zijn nu ook in Engelse vertaling bereikbaar; Roger Chartier, *The cultural uses of print in early modern France*. Translated by Lydia Cochrane (Princeton 1987). Nog dit jaar verschijnt een bundel met artikelen van Roger Chartier, Alain Boureau, Marie-Elisabeth Ducreux, Christian Jouhaud, Paul Saenger en Catherine Velay-Vallantin onder de titel: *The culture of print. Power and the uses of print in early modern Europe*. Translated by Lydia G. Cochrane.
5. E.K. Grootes, 'De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw', *Spektator* 12 (1982-1983) 3-24.
6. Jan-Dirk Müller, 'Volksbuch/Prosaroman im 15./16. Jahrhundert - Perspektiven der Forschung', *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 1. Sonderheft: *Forschungsreferate* (Tübingen 1985) 1-128.
7. Hans Joachim Kreutzer, *Der Mythos vom Volksbuch. Studien zur Wirkungsgeschichte des frühen deutschen Romans seit der Romantik* (Stuttgart 1977) en John van Cleve, 'A genre in crisis: The "Volksbuch"', *The German Quarterly* 59 (1986) 203-215.
8. Walter Pape, 'Der Mythos vom Katechismus als Volksbuch. Luthers kleiner Katechismus, der gemeine Mann und die Kinder', *Buchhandelsgeschichte* 1986, B41-B50.
9. Wolfgang Brückner, Peter Blickle en Dieter Breuer ed.,

- Literatur und Volk im 17. Jahrhundert. Probleme populärer Kultur in Deutschland.* [= Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 13 (2 dln.; Wiesbaden 1985).
10. Erdmann Weyrauch, 'Die Illiteraten und ihre Literatur' in: *Ibidem* II, 465-474.
 11. E. Bekker en A. Deken, *Brieven over verscheiden onderwerpen* II (s'Hage 1781) 39, namelijk dat dienstboden en werklieden die leeslustig zijn zich bij gebrek aan beter moeten behelpen met aloude volksboekjes, d.w.z. laatmiddeleeuwse prozaromans.
 12. Zie zijn vraag over 'Oude Nederlandsche romans', *De Navor-scher* 10 (1860) 289.
 13. Vgl. het oordeel van G.J. Boekenoogen, 'De Nederlandsche volksboeken', *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 3 (1905) 107-142, herdrukt in Boekenoogens *Verspreide geschriften*, A.A. van Rijnbach, (Leiden 1949): 'Maar, wee hem die meenen mocht dat we hier werkelijk eene nauwkeurige en bruikbare geschiedenis onzer volksboeken hebben! Immers van het begin tot het einde is het boek volslagen onbetrouwbaar.'
 14. Namelijk in de reeks: *Nederlandsche Volksboeken* opnieuw uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, vanaf 1902.
 15. Zie Luc Debaene, *De Nederlandse volksboeken* (Antwerpen 1951; fotomechanische herdruk Hulst 1977) 315: Bij het lezend publiek moet nog niet gedacht worden aan 'de lagere volksklassen of de landelijke bevolking'.
 16. Vgl. bijvoorbeeld hun materiaalrijke artikel 'Zestiende-eeuwse vondsten in de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel', *Spektator* 4 (1974-5) 385-408, met name 385.
 17. *Populaire literatuur*, 2e opl. met een lijst van corrigenda (Amsterdam 1975) 34-106; citaat op 71.
 18. *Sibilla, een zestiende-eeuwse Karelroman in proza*, voor het eerst uitgegeven en van commentaar voorzien door B. Besamusca, W. Kuiper en R. Resoort (Muiderberg 1988) [= *Populaire Literatuur* 5] 37-38.
 19. *Robrecht de duyvel*. Uitgegeven en van commentaar voorzien door Rob Resoort (Muiderberg 1980) [= *Populaire Literatuur*

- 2] 27.
20. Craig E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht etc. 1987) [= *Archives internationales d'histoire des idées* 116].
 21. *Wonderlicke avontuer van twee goelieven*. Een verhaal uit 1624, uitgegeven door een werkgroep van Amsterdamse neerlandici o.l.v. E.K. Grootes (Muiderberg 1984) [= *Literatuur en maatschappij in de zeventiende eeuw* 2] 11.
 22. R.J. Resoort, *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi. Onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaroman* (Hilversum 1988) [= *Middeleeuwse studies en bronnen* 9] 182-240.
 23. Met 'nieuwe' ridderromans bedoel ik werken als *Amadis van Gaule*, in Nederlandse vertaling verschenen in 21 delen. Onderzoek naar lezers deed Hilkert Weddige, *Die 'Historien vom Amadis auss Franckreich'. Dokumentarische Grundlegung zur Entstehung und Rezeption* (Wiesbaden 1975) [= *Beiträge zur Literatur des XV. bis XVIII. Jahrhunderts* 2]. Hugo Grotius en de Leidse hoogleraar Dominicus Baudius (1561-1613) zouden deze roman 'sehr geliebet, und keinen den sie betretten können [geen van de delen die ze in handen konden krijgen] ungelesen gelassen'; Gotthard Heidegger, *Mythoscopia romantica oder Discours von den so benannten Romans*. Faksimileausgabe nach dem Originaldruck von 1698. Herausgeg. von Walter Ernst Schäfer (Bad Homburg v.d.H. etc. 1969) [= *Ars poetica: Texte und Studien zur Dichtungslehre und Dichtkunst. Texte* 3] 193. Het betreft hier een mededeling uit de tweede of derde hand. De Duitse geleerde Daniel Georg Morhof nam deze informatie over; vgl. Weddige, *Die 'Historien vom Amadis'*, 159.
 24. *De pastoor van Kalenberg*. Een laatmiddeleeuwse anekdotenverzameling uitgegeven en van commentaar voorzien door Hinke van Kampen en Herman Pleij (Muiderberg 1981) [= *Populaire Literatuur* 3] 14.
 25. *Sibilla*, 37.
 26. Jacob Campo Weyerman, *Het vermakelijk wagenpraatje*, opnieuw uitgegeven en van een inleiding en commentaar voor-

- zien door Gerardine Maréchal (Muiderberg 1985) [= *Populaire teksten uit de late Republiek* 2] 18-19.
27. Petrus Lievens Kersteman, *De vrouwelyke Cartouche*. Het tweede deel opnieuw uitgegeven en van een inleiding en commentaar voorzien door Rudy Schreijnders (Muiderberg 1987) [= *Populaire teksten uit de late Republiek* 4].
 28. Zie in dit verband ook de verkennende studie 'Libertijnse literatuur in Nederland gedurende de 18e eeuw?' in: P.J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw* (Utrecht 1984) 99-113.
 29. Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Vertaald door Eugène Dabekaussen, Barbara de Lange en Tilly Maters. (Amsterdam 1988) 110. Over de onbekendheid van Valerius in de zeventiende eeuw L.P. Grijp, 'De Hoer van Babylon: politieke liederen uit de tachtigjarige oorlog', *Spiegel Historiael* 22 (1987) 165-171, met name 168.
 30. Deze vijfdeling is gebaseerd op Joop de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht etc. 1987) 14-16; vgl. ook D.J. Roorda, *Partij en factie* (Groningen 1961) 57 met een vijfdeling en Gerrit Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de Gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977) 60-66 en J.J. Kloek, 'Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de 18e eeuw', *Literatuur* 1 (1984) 136-142, met name 138.
 31. G.A. Bredero's *Spaanschen Brabander*, ingeleid en toegelicht door C.F.P. Stutterheim (Culemborg 1974), vs. 1363 vlgg.
 32. Citaten uit Van Deursen, *Kopergeld* I, 12 en 18.
 33. S. Hart, 'Enige statistische gegevens inzake analfabetisme te Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', *Amstelodamum* 55 (1968) 3-6; E.P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw* (proefschrift; Utrecht 1977) 136 vlgg.; A.M. van der Woude, 'De alfabetisering', *Algemene geschiedenis der Nederlanden* VII (Haarlem 1980) 257-264; Van Deursen,

Kopergeld II, 68 vlgg. Zie over de toename van het Nederlandse lezerspubliek in de achttiende eeuw W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1988) [= *Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen* 24] 84 vlgg.

34. Zie over de bronnenwaarde en de onderzoeksmogelijkheden van boedelbeschrijvingen Ad van der Woude en Anton Schuurman ed, *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. Papers presented at the Leeuwenborch conference (Wageningen, 5-7 May 1980)* (Wageningen 1980) [= *A.A.G. Bijdragen* 23]; Bernard Vogler ed, *Les actes notariés, source de l'histoire sociale XVI^e-XIX^e siècles. Actes du colloque de Strasbourg (mars 1978)* (Straatsburg 1979); het themanummer Boedelinventaris van het *Volkskundig Bulletin* 9 (1983) afl. 1; Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987) en F. Daelemans ed, *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur: staten van goed en testamenten* (Brussel 1988).
35. Hans Koolbergen, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw', *Volkskundig Bulletin* 9 (1983) 3-52, met name 32.
36. Van Deursen, *Kopergeld II*, 84.
37. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft*, 257.
38. Gepubliceerd door Piet Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer 1988) [= *Deventer Studiën* 7] II, 262-268, ontleend aan de onder leiding van Ph.H. Breuker van de Fryske Akademy te Leeuwarden aangelegde verzameling van boedel- en bibliotheekinventarissen uit het 17e- en 18e-eeuwse Friese rechtsgebied. Ook een aantal bezitters van verboden boeken in het derde decennium van de zestiende eeuw moeten we als kleine zelfstandigen met een eigen bedrijfje wel rekenen tot de 'brede' burgerij en niet tot de 'schamele

- luymden'; zie M.E. Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de hervormingstijd* (Amsterdam 1948) [= *Patria* 44] 41 vlgg.
39. Deze alinea is gebaseerd op J.R. ter Molen e.a. ed., *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (2e dr.; Rotterdam etc. 1987) 68-76.
 40. B. van Selm, *Een menigte treffelijcke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw* (Utrecht 1987) 99-102 en 174.
 41. Zie over het onderzoek van klantenboeken laatstelijk J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, "'In andermans boeken is het duister lezen". Reconstructie van de vroeg negentiende-eeuwse leescultuur in Middelburg op basis van een boekhandelsadministratie', *Forum der letteren* 29 (1988) 15-29; in noot 9 op p. 27 noemen zij vroegere publikaties over dit omvangrijke onderzoek.
 42. Vgl. 'Het archief van de Leidse boekverkopers Luchtmans', I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725* VI (Amsterdam 1978) VI 131-177.
 43. Brouwer, 'Rondom het boek', 71.
 44. Vgl. Van Selm, *Een menigte treffelijcke Boecken*, 347 vlgg.
 45. Visser, *Broeders in de geest* II, 230-244.
 46. *Ibidem* I, 359.
 47. *Ibidem*, 357.
 48. Jacob Cats, *Alle de Wercken* (Amsterdam: Jan Jacobsz. Schipper, 1655): 'Voorbericht en inleydingen over 't geheele werk van den Drukker en uytgever', gedateerd 12 mei 1655.
 49. Vgl. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* V, pp. 134 en 162.
 50. Helaas is er tot nu toe weinig of geen bibliografisch en boekhistorisch onderzoek verricht naar de publikatiegeschiedenis van Cats' werken; bij gebrek aan beter behelpt men zich met de verouderde catalogus van de collectie van W.C.M. de Jonge van Ellemeet, *Museum Catsianum* (2e verm. dr.; 's-Gravenhage 1887).
 51. J. Oomkens en J. Zoon, *Bouwstoffen voor eene geschiedenis van de boekdrukkunst en den boekhandel in de stad en pro-*

- vincie Groningen* (2e verm. dr.; Groningen 1864), 20.
52. Jacob Campo Weyerman, *Den Vrolyke Tuchtheer* (1729). Kommentaar door A.J. Hanou (Amsterdam 1978) [= *Amsterdamse Smaldelen* 7] I, 76, uit *Den Vrolyke Tuchtheer* van 22 augustus 1729, p. 64.
53. Voor bijna alle jaren uit de periode 1600-1700 heeft Plak door doelgericht onderzoek een exemplaar kunnen lokaliseren van de Amsterdamse schrijfalmanakken; vgl. A.P.J. Plak, *Bibliografie van Amsterdamse Comptoir-almanakken 1600 tot 1700* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, Instituut voor neerlandistiek, 1983).
54. I.H. van Eeghen, 'De Stichter's Enkhuizer almanak en Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 75 (1983) 11-52.
55. A.C. Kruseman, *Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam 1893) [= *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* 6] 471-472.
56. A.C.F. Koch, *Zwarte kunst in de Bisschopstraat. Boek en druk te Deventer in de 15de eeuw* (Deventer [etc.] 1977) 43-44.
57. F. Kossmann, 'Refereynen en liedekens op losse bladen', *Het Boek* 15 (1926) 49-72, met name 50-51 en F. Kossmann, 'Geuzenliederen', *Het Boek* 15 (1926) 185-208, met name 190-191 en 206-208.
58. Gerrit Hendericxsz van Breughel, *De kluchten*. Tekstuitgave met inleiding, taalkundige studies en tekstverklaringen door J.A. van Leuvensteijn (proefschrift; Amsterdam 1985) II, 257-261 en 293, vs. 98 vlgg.
59. Nicolaes Biestkens, *De drie delen van de Klucht van Claas Kloet*. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door G.R.W. Dibbets (Zutphen z.j. [1969]) [= *Klassiek Letterkundig Pantheon* 178], 88, vs. 786.
60. G.C. van Santen, *Lichte Wigger en Snappende Siitgen. Zeventiende-eeuwse gesprekken in Delfts dialect*. [Uitgegeven door] A.C. Crena de Iongh (Assen 1959) [= *Neerlandica Traiectina* 7], 271, vs. 1767-1769.
61. Johan van Paffenrode, *De Bedroge Girigheyd ofte Boertige Comoedie van Hopman Ulrich* (Gorinchem, by Paulus Vinck,

- 1661) [ex. UB Leiden 1089 B 45:2], 45. Ook het volgende citaat is afkomstig uit deze bron. Zie ook Fred Martin, 'De liedjeszanger als massamedium. Straatzangers in de achttiende en negentiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 97 (1984) 422-446.
62. Geciteerd naar het handschrift aanwezig in het archief van de Sociëteit Trouw Moet Blijcken te Haarlem; vgl. de gedeeltelijke uitgave van deze tekst in *Het Nederlandsche kluchtspel van de 14e tot de 18e eeuw* door J. van Vloten (2e verm. dr.; I Haarlem 1878) 190-194, met name 191.
63. Een exemplaar van beide delen in één band is aanwezig in 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 174 H 10.
64. Over Jacob Cornelissz Stichter, wiens vader Cornelis Stichter reeds in 1646 een eigen boekdrukkerij in de Haarlemmerstraat dichtbij de Poort had, Van Eeghen, 'De Stichter's Enkhuizer almanak', 13-16 en 32-33.
65. Ook de drukker Jacobus van Egmont, een belangrijke producent van goedkope boeken in het Nederlands, was vlakbij een stadspoort gevestigd, namelijk tussen de oude stadspoort (nu Munttoren) en de nieuwe stadspoort (nu Rembrandtplein) op de 'Reguliers-Breestraet in de Nieuwe Drukkerij'; M.M. Kleerkooper en W.P. van Stockum Jr. ed., *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw* ('s-Gravenhage 1914-16) I, 195. Vgl. voor de vestigingsplaatsen van drukkers voor de ambulante handel ook Margaret Spufford, *Small books and pleasant histories. Popular fiction and its readership in seventeenth-century England* (2e dr.; Londen 1985) 111 vlgg.
66. J.C. van der Kogel, *Barent Otsz. 1585-1647, Boeckdrucker 1609-1631 t'Amstelredam, inde nieuwe Druckery. Een drukkersbibliografie met een biografische inleiding over zijn drukkend nageslacht* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, Instituut voor neerlandistiek, 1987) 24.
67. Erik Duverger ed., *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw III, 1627-1635* (Brussel 1987) [= *Fontes Historiae Artis Neerlandici; Bronnen voor de kunstgeschiedenis van de Nederlanden* I] 464.

68. Kleerkooper en Van Stockum ed., *Boekhandel te Amsterdam*, 593.
69. I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725 IV* (Amsterdam 1967), 176.
70. Deze titels worden vermeld op p. 83, dat is fol. F3r, van de catalogus van de magazijnveiling van Pieter (I) van den Berge, waarvan een exemplaar aanwezig is in Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Be Sammelmappe 1 (26).
71. Zie bijvoorbeeld G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse ed., *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs* (Weesp cop. 1985), 88.
72. Een globale opsomming van edities is te vinden in Willem IJbrantsz. Bontekoe, *Journalen van de gedenckwaerdige reijzen 1618-1625*, uitgegeven door G.J. Hoogewerff ('s-Gravenhage 1952) [= *Werken uitgegeven door de Linschooten-Vereeniging* 54] xlvii-1; zie ook de verouderde bibliografie van P.A. Tiele, *Mémoire bibliographique sur les journeaux des navigateurs néerlandais* (Amsterdam 1867; herdruk Amsterdam 1969), 213-225.
73. Vgl. Van Selm, *Een menigte treffelijcke Boecken*, 244.
74. P.J.A. Franssen, 'De oudste Nederlandse Uilenspiegeltekst. Inhoud, interpretatie en receptie', *Spektator* 17 (1987-8) 167-185, met name 178.
75. O. van Rees, *Geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland tot het einde der achttiende eeuw II* (Utrecht 1868) 306. Zie voor de periode rond 1600 R.O.J. van Maanen, 'De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978) 1-42.
76. C.W. Bruinvis, 'Uitrusting in de XVIIde eeuw [van een schip] (Register, van de Boecken, in een mande gepackt)', *De Navorscher* 5 (1855) 97; vgl. ook P.A. Tiele, 'Uitrusting in de XVIIde eeuw', *De Navorscher* 5 (1855) 1 en Kruseman, *Aanteekeningen betreffende den boekhandel*, 164.